

Det andet, der gerne skulle være fremgået, er dette monumentale værks store rigdom på viden og indsigt og dets betydning også for historikere og for historieopfattelsen, som længe har trængt til sådan noget. Værket kræver fordybelse, men det er forståeligt, også for humanister. Til fagfæller skal det lyde: Se så at komme i gang.

Alex Wittendorff

CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN: Rentegods og hovedgårdsdrift: Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770. Bd. 1: Fremstilling (685 s.), bd. 2: Godsoversigter (484 s.). Aabenraa 2003, Institut for Grænseregionsforskning. 395 kr. (for begge bind).

I store dele af det tidligt moderne Europa var 'godset' den altdominerende samfundsinstitution. Ja, man fristes til at sige, at det simpelthen *var* samfundet. Det er denne centrale økonomisk-juridiske relation mellem et herskab med egen drift af en hovedgård, landgilde- og hoveriydende fæstegårdmænd samt et varierende antal jordløse landarbejdere, der er emnet for Carsten Porskrog Rasmussens disputats fra 2003. I rum koncentrerer undersøgelsen sig om hertugdømmet Slesvig, selv om der gives indsigtsfulde overblik over forholdene i det øvrige Europa, og i tid begrænser den sig til perioden 1524-1770. Startåret er valgt på grund af kildesituationen, slutåret på grund af de da begyndende landboreformer, som kom til at gøre en ende på det klassiske godssystem.

Men egentlig er det forkert at skrive godssystem i ental. For i virkeligheden fandtes der i Slesvig (og i Europa) temmelig forskellige godssystemer, som eftertidens historikere har anvendt ganske uensartede distinktioner til at typeinddele. Væsentligst har der været forskel på, om hovedvægten er lagt på de juridiske eller på de økonomiske aspekter. Men gennem de seneste godt hundrede års godshistoriografi har Georg von Belows skelnen mellem *Grundherrschaft* og *Gutsherrschaft* – med modifikationer – vist sig særdeles levedygtig.

Godser organiseret som Grundherrschaft var efter denne model karakteriseret ved relativt små (eller slet ingen) hovedgårde og frie fæstebønder, hvis økonomiske relation til godsets ejer alene havde form af afgiftsbetaling, idet øvrigheden over dem ofte var delt mellem flere herskaber. Omvendt kendetegnedes godser med Gutsherrschaft af store hovedgårde, hvis drift var godsets væsentligste indtægtskilde. Hertil svarede livegne, hoveriydende fæstebønder, hvis juridiske stilling var svag, blandt andet fordi de ofte kun havde én øvrighed, nemlig godsejeren selv. I tysk historieskrivning har der været tradition for at betragte området vest for Elben som domineret af Grundherrschaft, mens

området øst for denne, som gennem 14-1600-tallet i tiltagende grad prægedes af det såkaldte *andet livegenskab*, var Gutsherrschaftens område par excellence.

Virkeligheden var imidlertid knap så enkel. Dels fandtes der overalt forskellige mellemformer, der bliver overset i denne simple, binære typologi. Og dels var den geografiske skillelinie mellem typernes udbredelsesområder langt fra så entydig, som traditionen foreskriver. Carsten Porskrog Rasmussen har på denne baggrund sat sig for at beskrive, hvor og hvornår forskellige godssystemer fandtes, hvor og hvornår ændringer fandt sted, samt at forklare markante forskelle i såvel systemer som udviklingsforløb. Og det er der kommet en særdeles spændende og overordentlig omfattende bog ud af. Dog ikke tilstrækkelig omfattende til, at der er fundet plads til et sagregister.

Undersøgelsen, som i det væsentlige baserer sig på bevarede godsregnskaber, er principielt fuldstændig dækkende i tid og rum, idet kildematerialet dog ikke er bevaret for alle godskomplekser fra hele perioden, ligesom analysen af meget righoldige regnskabsserier har måttet reduceres til fem-års stikprøver. Ikke desto mindre er denne vægtil-vægtilgang til materialet ærefrygtindgydende. Og resultaterne er overbevisende.

Som metode til afdækning af strukturelle og funktionelle forskelle mellem godserne og deres individuelle økonomiske strategier er deres indtægter for det første søgt fordelt mellem hovedgårdsdriften, bøndernes afgifter og andre indtægtskilder såsom skove, fiskeri, dambrug, møller og teglværker. Det er en operation, som umiddelbart forekommer simpel, men inden for en regnskabspraksis som 15-1700-årenes, hvor penge og naturalier almindeligvis bogføres side om side, er den det langt fra. Omregning af ikke-markedsorienterede produkters værdi til penge på grundlag af så vidt muligt samtidige priser er således nok den mindst ringe metode til at gøre regnskabsposter sammenlignelige, men uden problemer er den ikke. Især da ikke, når periodens prisdannelse (hvad forfatteren også gør opmærksom på) ikke nødvendigvis fulgte de samme mekanismer som vore dages. Af samme grund synes det at være et klogt valg ikke at inddrage ikke-værdisatte produktionsfaktorer som for eksempel hoveriarbejde i beregningerne. Derved rettes fokus godt nok ensidigt mod godsejerens indtægter og ikke eksempelvis mod godsets samlede produktion (dvs. med indregning af fæsterens udbytte), men eftersom det var ham, der udstak den økonomiske kurs, giver dette god mening.

For det andet følges udviklingen i godsernes fysiske struktur og organisationsform på grundlag af jordebøger og andre fortegnelser, dvs.

den relative jordfordeling mellem hovedgården og fæstegodset, antallet og størrelsen af hovedgårdene, bøndergodsets fordeling mellem gårde og huse, godsets samlede størrelse samt dets arronderingsgrad, dvs. fæstegodsets geografiske spredning. Bogens mange illustrative kort synes fremstillet i et såkaldt Geografisk Informationssystem (GIS), og det kan umiddelbart undre, at dette ikke også har fundet anvendelse til eksempelvis måling af arronderingsgrader. Forfatteren er dog formentlig blot på dette punkt blevet overhalet af den teknologiske udvikling under arbejdet med bogen.

Undersøgelsen afdækker nogle markante forskelle i godssystemer i forhold til geografisk lokalisering og ejer, idet landsherren, de afdelte hertuger og adelen agerede temmelig forskelligt i forhold til de økonomiske konjunkturer. I marskegnene mod vest fandtes ingen godser, idet området var helt domineret af selvejerbønder. Men hverken i de slesvigske morænelandskaber mod øst eller på hedesletten og bakkeøerne vest for en linie fra Vejen over Flensborg til Rendsborg fandtes der i udgangspositionen intensiv hovedgårdsdrift og tungt hoveri. Men der var ikke desto mindre forskelle mellem især nord og syd. I nord var der typisk flere godser repræsenteret i hver landsby, idet adelsgodset bestod af strøgods. Godserne i syd var generelt mere geografisk samlede i mellemstore komplekser af hoved- og fæstegårde. Også afgiftsformerne varierede geografisk men ikke så meget mellem ejerkategorier. Niveauet var således faldende fra nord mod syd, idet det var særlig lavt nær marskens selvejerbælte.

Under højkonjunkturen fra midten af 1500-tallet og frem til århundredskiftet skete der et kraftigt fald i pengelandgildens værdi, og en omstilling af godsøkonomien blev bydende nødvendig. Man kan derfor næsten overalt iagttage en klar bevægelse i retning af en relativt forøget hovedgårdsdrift. Dette udviklingstræk synes mest konsekvent i Hans den Yngres område samt på adelsgodset mod øst. Omkring 1600 var hovedgårdsdrift således en væsentlig del af godsernes økonomi. Det hidtil dominerende rentegods var de fleste steder vejet for et tostrenget system, hvor indtægter fra hovedgårdsdrift og fæsteafgifter supplerede hinanden, mens godsstrukturen i den sydøstlige del af hertugdømmet havde nærmet sig et egentligt Gutsherrschaft.

I anden del af højkonjunkturfasen frem mod midten af 1600-tallet fortsatte udviklingen af hovedgårdsdriften i øst, idet fæsteafgifternes værdi var udhulet, og hele vægten blev lagt på øget hoveri, som i en del tilfælde blev forbundet med egentligt livegenskab. Mod vest blev rentens faldende værdi til gengæld imødegået ved konvertering af det ubestemte hoveri til penge. Mest gennemført var denne udvikling i områ-

der præget af landsherregods, hvor en omstilling til hovedgårdsdrift ville fordre opførelse af urealistisk mange hovedgårde. Når konverteringen af hoveri til pengeafgifter overhovedet var mulig, skyldtes det, at bønderne generelt havde en overskudsproduktion, som kunne afsættes på markedet. Resultatet af denne inflationstilpasning blev altså en klar inddeling i tre økonomiske zoner: landsherrernes godser og adelsgodset mod vest var rene rentegodser, mod sydøst dominerede et udpræget Gutsherrschaft-system, og i en mellemzone fandtes en tostrenget mellemform.

I sidste del af den undersøgte periode frem imod 1770 var de fastfrosne pengeafgifter i rentegodszonen til stor fordel for godsejerne, mens deres fæstere ofte løb ind i store restanceproblemer. I området med det tostrengede system fandt der en svag udvikling i retning af rentegods sted, idet gennemførelsen af hoveriafløsning især tog fart efter 1700. Det rene Gutsherrschaft fortsatte til gengæld uanfægtet perioden ud, idet udvidelsen af hovedgårdsmarker på bøndergodsets bekostning dog stilnede af fra omkring 1720.

Der var altså langt fra tale om nogen entydig udvikling af slesvigske godsøkonomi i den undersøgte periode, og det forekommer umiddelbart overraskende, at Gutsherrschaft-systemet ikke alene overlevede men endog blev intensiveret. Men godsernes regnskabsresultater giver en forklaring. Den hoveribaserede hovedgårdsdrift repræsenterede simpelthen det mest profitable godssystem, der fandtes i Slesvig. Gutsherrschaft-systemet kunne således præstere et afkast på ca. 200 rigsdaler per plov jord mod rentegodsets kun 40-60. Ved anvendelse af hovbønder i stedet for afgiftsbetalere fik godsejeren altså en langt større andel af den samlede produktionsværdi. Hovedgårdsdrift synes også generelt at have været mere innovativ end grundrentesystemet, og det var for eksempel her, at mejeribruget først vandt frem. En tilsvarende økonomisk overlegenhed synes systemet til gengæld ikke at have haft i forhold til de former for landbrugsstordrift baseret på lønnet arbejdskraft, der efter landboreformerne afløste de klassiske godssystemer.

Carsten Porskrog Rasmussens stort anlagte og dygtigt gennemførte analyse af slesvigske godsers historie viser, hvordan forholdsvis ubetydelige forskelle i udgangssituationen kan udvikle sig til afgrundsdybe skel, når der på baggrund af naturgeografiske og godsstrukturelle variationer reageres forskelligt på konjunkturudviklingen. Og det er derfor overordentlig velbegrunder, at bogen afsluttes med et udblik over godssystemernes udvikling i det øvrige Europa. For hvis godset – som påstået i indledningen til denne anmeldelse – virkelig var samfundets grundvold, så vil den nuancerende af dets strukturelle og funktionelle forskel-

ligheder, som denne bog danner grundlag for, kunne give væsentlige nye bidrag til hele tolkningen af europæiske samfunds udvikling i den periode, som nogle af os stadig kalder feudalismen.

Bo Fritzboøger